

PAPROĆ

Polypodium, Filix, Dryopteris, Aspidium

Wstęp. Eksplicacja: Nazwy. Kategoryzacje. Rodzaje. Kompleksy i kolekcje. Opozycje. Pochodzenie. Przemiany. Wygląd i części. Właściwości. Lokalizacja. Lokalizator. Czas zbioru. Święcenie. Zastosowania praktyczne, obrzędowe, magiczne, lecznicze. Wróżby. Ekwiwalencje. Symbolika.

Dokumentacja: Zagadki. Przysłowia. Rymowanki. Kolędy. Pieśni pasterskie. Pieśni zalotne i miłosne. Pieśni żartobliwe. Pieśni żołnierskie. Baśnie. Relacje potoczne, zapisy wierzeń i praktyk. Pisana poezja chłopska. **Bibliografia.**

Leśna paproć, rosnąca w gęstych kępach i mająca duże liście przypominające okazałe pióra, jest uważana za ziele tajemnicze, zwłaszcza z uwagi na swój kwiat, który – jak wierzą – zakwita w wigilię św. Jana (23 IV) i zapewnia znalazcy bogactwo, skarby i nadprzyrodzone zdolności. Korzonkami jednego z gatunków paproci miał żywić się Chrystus podczas podróży do Egiptu i dlatego są teraz słodkie.

Paproci przypisywano moc leczniczą – stosowano ją głównie w leczeniu chorób pokarmowych (w tym robaczycy), oddechowych, układu moczowego, w dolegliwościach kobiecych oraz przy chorobach głowy.

Symbolicznie wiązano ją z diabłem i demonami, choć wierzą też, że może chronić przed złem, *utopcami*, zapewnić zdrowie, dobry chów koni i indyków, sprowadzić deszcz i wzbudzić miłość.

Jako chwast symbolizuje coś bezwartościowego.

W tradycji europejskiej paproć wiązano z wężem – wierzą, że nigdy przywabiała żmije, ale została przeklęta przez św. Patryka i od tej pory nie ma kwiatów. Niekiedy uważano ją za roślinę diabła (ale paproć orlicę traktowano jako świętą). Używano paproci, by chronić dom przed piorunami, bo wierzą, że w noc świętojańską kwitnie jasno jak ogień. W tradycji ludowej istniało przekonanie, że wywołuje deszcz. Stosowano ją na rany, ukąszenia węży. Sądzono, że powoduje poronienie i bezpłodność kobiet. Uważano też, że czyni człowieka niewidzialnym, a zdeptana przypadkiem powoduje dezorientację i zbłądzenie w drodze tego, kto to uczynił. Paproć stała się symbolem tajemnicy, fascynacji, szczerości, wytrzymania, marzeń (zwłaszcza długosz królewski, *Osmunda regalis* – zdobiono nią łóżka, wierząc, że powoduje prorocze sny). Wiązano ją również z samotnością, skromnością. Liście paproci symbolizują zwycięstwo nad śmiercią, tak jak liście palmowe De Vries Dic 180.

W tradycji angielskiej najbardziej znany gatunek paproci to nerecznica samcza, *Dryopteris filix mas*, znana powszechnie także w Polsce. Zaliczano ją do roślin świętojańskich. Miała chronić dom przed ogniem, czarami, niebezpieczeństwami. Korzeni nie spożywano, bo są trujące, nawet śmiertelnie Wat Dic 237.

W tradycji niemieckiej wierzą w cudowną moc paproci. Sądzono, że ucieka przed nią diabeł oraz że jej zapach odstrasza myszy. Wiązano ją z obchodami nocy świętojańskiej. Miała chronić przed czarami (zwłaszcza kobiety rodzące i noworodki) oraz błyskawicami Wort Hoff 2/1226–1227. Stosowano ją jako lek na gorączkę, ząbkowanie u dzieci, uroki Wort Hoff 2/1228. Wiązano paproć ze św. Janem. Wierzą, że w południe w dniu św. Jana znajduje się

w paproci kroplę krwi. Według wierzenia ludowego ma ona pochodzić ze ścięcia św. Jana. Wört Hoff 2/1220.

W Dolnej Austrii uważano, że paproć przyniesiona do domu powoduje gniew, przykrości Wört Hoff 2/1226.

Na Słowiańszczyźnie paproć to roślina diabelska, dzięki niej można stać się znachorem lub wiedźmą. Stosowano ją w obrzędowości wiosenno-letniej, bito ją, ponieważ uważano za należącą do czarta Slav Tol 3/629–631. W wigilię św. Jana zatykano gałązki paproci w strzechy, ściany, umieszczano nad drzwiami i wejściami do obór, aby chronić domowników i zwierzęta przed siłami demonicznymi Kow Kul 425. Ukraińcy wierzyli, że pod paprocią siedzi diabeł K 34 Cheł 193.

* * *

≡ Nazwa **paproć**, zdrob. **paprotka**, na północy Polski **parpac** K 39 Pom 100, **parparc** Ram Pom 132, **parparc**, **parpoć**, **paprocja** SGP PAN/K, **paporot** Rob Med 129, jest etymologicznie związana ze słowem **pióro** i oznacza roślinę o liściu podobnym do pióra, por. litew. *papartis* ‘paproć’ i *sparpas* ‘skrzydło’, łotew. *paparde* ‘paproć’ i *sparns* ‘skrzydło’, grec. *pteris* ‘paproć’ i *pteron* ‘pióro’, stind. *parná-* ‘liść’, awest. *parəna* ‘pióro, skrzydło’ Bor SE 412, Mel ES 4/285. Polskie nazwy synonimiczne także informują o podobieństwie liści P. do dużego, okazałego pióra: **strusie pióro** ZWAK 1895/78, **strusiowe pióro** Lin SJP, **gadzie piyrze**, **gadzią pierzina** Kaś SGO 1/263, por. **orla paproć** Karł SJP, **orlica** Zdan SJP (*Pteridium aquilinum*).

W polszczyźnie ludowej za P. uważa się wiele rodzajów i gatunków roślin, podobnych do siebie pod względem wyglądu liści Pal Zer 101, np. *Filix* Sych SKoc 3/17, Rost Słow 276, *Polypodium vulgare* Karł SGP 4/33, *Dryopteris* Pal Zer 101, *Aspidium filix mas* Rost Symb 1/98, *Aspidium* Rost Słow 157 i inne.

Zdrobnienie **paprotka** zwykle odnosi się do paprotki zwyczajnej (*Polypodium vulgare*) Karł SGP 4/34, na Kaszubach do rakiety pierzastego (zapewne piórosz pierzasty, *Ptilium crista-castrensis*) Sych SGKasz 7/218, a także do rośliny doniczkowej o drobnych liściach podobnych do liści paproci leśnej Kaś SGO 2/7.

Nazwa **paproć** stała się podstawą nazw innych roślin, które uznaje się za podobne do P., co świadczy o jej ważności i wyrazistości (odnośniki botaniczne za źródłem), np.: **paprocik** Karł SJP (*Gymnogramme*), **paprocica**, **paprotnica** (*Cystopteris*) Rost Słow 240.

Bardzo duża liczba nazw synonimicznych P. odnosi się do jej korzenia [bot. kłącza], któremu przypisywano szczególną funkcję: **dziadowski korzeń**, **świętojański korzeń** Bań Zioł 77, **anielski korzeń** Maj Słow 2/619, **kamienny korzeń** Gier Słow 42, **korzonki kamienne** Gier Słow 44, **maciczny korzeń** Karł SGP 3/91, **babi korzeń** Karł SGP 1/29, **korolowy korzeń** Gier Słow 44, **orli korzeń** Gier Słow 52, **korzeń paprociowy** Zdan SJP. Nazwa **panna-baba** ZWAK 1889/185 odniesiona do paprotnika (*Dryopteris filix mas*) prawdopodobnie opiera się na obserwacji jego korzenia, który jest splątany jak warkocz kobiety Past Pogr 242.

Nazwa **narecznica** Rost Słow 158, Maj Słow 2/93 wskazuje na nerkowaty kształt kucek zarodni na dolnej stronie liści P.

Odnotowano też szereg nazw, których podstawa onomazjologiczna nie jest jasna, np. dla:

(a) paprotki zwyczajnej (*Polypodium vulgare*): **jasnotka** Karł SJP, **barwik** Karł SJP, **kuczmorka** Maj Słow 2/619;

(b) nerecznicy samczej (*Dryopteris filix mas*): **nicennica**, **krowia reż**, **rozżyłka**, **zanokcica** Maj Słow 2/93, war. Gier Słow 66, **praszwywiec** Rost Symb 1/98;

(c) długosza (*Osmunda*): **długosz** Karł SJP 4/350, **długosz królewski** Karł SJP 4/350, **długosza ziele** Gier Słow 37, **fijołki** Karł SJP 4/350, **podeźrzon i podejrzan** Maj Słow 2/548 – ostatnie nazwy być może pozostają w związku etymologicznym z nazwą → **nasieźrzał**;

(d) orlicy pospolitej (*Pteridium aquilinum*): **zgasiewka** Zdan SJP, Karł SJP 8/468;

(e) cienistki trójkątnej (*Phegopteris dryopteris*): **zgasiewka** Maj Słow 2/585, **noc i dzień** Maj Słow 2/585;

(f) onoklei (*Onoclea*): **żyłwa** Karł SJP.

Nadto **jelyni jynzyk** to ‘paproć o charakterystycznych niepodzielonych jak u innych paproci, językowatych, zimozielonych liściach, osiagających długość 10–30 cm; jęczyznik zwyczajny (*Phyllitis scolopendrium*)’ Kaś Podh 4/274.

↑ P. jest kategoryzowana jako → **ziele** ZWAK 1882/253, → **ziótko** Wisła 1891/39 oraz jako **chwast** ZWAK 1887/29, SGP PAN/K.

↓ W tradycji ludowej znane były różne gatunki P. Dej Kiel 26/135. Wyróżniano z wyklą **paproć** Wisła 1894/145 oraz:

(a) na południu Polski: **ferecynę** Par Gór 52, Hod SPodh 47, **ferencynę** Kaś SGO 1/252, **fereczynę** Greń SBuk 73, **florencynę** Wisła 1894/145, **floreczynę** SGP PAN 7/580, inne warianty nazwy zob. SGP PAN 7/487, 580. Odnotowano następujące odniesienia botaniczne: P. pojedynczo pierzaste to **paprocie**, a podwójnie i potrójnie pierzaste to **ferecyna** Par Gór 52; **fereczyna** to: paproć orlica (*Pteris aquilina*) Fisch Roś 253, nazwa kilku gatunków P. Kuc Młp 56 lub każdy gatunek P. Zbor SZak 92; **plorycyna** ‘ogólnie o paprociach’ Kaś Podh 8/144;

(b) **śłodyczkę** Wisła 1894/145, Köhl Naz 73, podob. Kaś Podh 7/539, czyli paprotkę zwyczajną (*Polypodium vulgare*) o słodkich korzeniach, zwaną też: **śłodyczka** ZWAK 1882/280, **śłodzička** Maj Słow 2/619, **śłodziuszka** Karł SJP, war. Karł SGP 5/188, **paproć śłodka** Zdan SJP oraz **miodni korzónk** – **bo on mǎ miodnawi korzeń** Sych SGKasz 7/129, **lukrecja cygańska** Bań Zioł 85 – pochodząca z niem. *Lakritze*, a to z łac. *liquiritia*, od grec. *glykyrrhiza* ‘korzeń słodki’ Brüc SE 303; w Małopolsce P. o słodkich korzeniach także odróżniano od innych P., ale zwano ją po prostu **paprociami** Kuc Młp 56; na Podhalu **śłodyczkę** nazywano **paprotką** Kaś Podh 7/539, zob. pochodzenie.

Ze względu na płeć Wisła 1902/416 wyróżniane są: **paproć samiec** Spól Naz 33, **narecznica samcza**, **paproć samcza**, **paprotnik samczy** Bań Zioł 77, **paprotka samcza** Maj Słow 2/93 i **paproć samica** Lin SJP, **paproć samicza** Karł SJP, **paprocica samicza** (*Athyrium filix-femina*) Zdan SJP oraz **paproć kobieca** i **paproć męska** SGP PAN/K. To rozróżnienie nie jest jednak silnie utrwalone w polszczyźnie ludowej.

Niekiedy mowa o trzech gatunkach P.: **jedna gysto**, **czubato** (**tako kympa rośnie, takie drobne liście, wysoko rośnie jag lelijo**), **drugo – polno**, **sziszympiato**, **rzodko**, **i szecio – tys tako kympa (mniejso, ni może wyrós, tako niedołynga)** SGP PAN/K.

Ze względu na miejsce rośnięcia wyróżniane są: **paproć leśna** SGP PAN/K, **paproć ogrodowa** SGP PAN/K, **paproć dębowa**, **paprotka dębowa**, zob. lokalizacja.

✚ P. tworzy kompleksy:

(a) z diablęm – wierzono, że to *diabelskie ziele* SGP PAN/K, siedziba diabła, zob. lokalizator;

(b) z wężem, co utrwalają nazwy: *gadzie ziele* Kaś SGO 1/263, *gadzie liście* Fit Oraw 21, *gadzie piyrze* i *gadzią pierzina* (zob. nazwy), a być może także *wężownik*, bo ziele o takiej nazwie przypisywano takie same właściwości jak →kwiatowi paproci Wisła 1892/654;

(c) z Cyganami, stąd nazwy *paprotka cygańska* Bań Zioł 85, *lukrecja cygańska* Rob Med 129; polscy Cyganie mieli traktować P. (nerecznicę samczą) jako ziele czarowne, z którego dym może chronić przed obcymi (*nie-Cyganami*) Bań Zioł 78;

(d) z aniołami, por. nazwa *anielski korzeń* Maj Słow 2/619, w wierszu *spod liścia paproci* może ukazać się *anioł boży* 26, podob. 25A; z *Matką Boską* – P. to **P[anny] Maryi ziele**;

(e) z nocą świętojańską, co utrwalają nazwy *paproć świętojańska* TN Korczów 1984, *świętojański korzeń* Bań Zioł 77, →kwiat paproci.

P. pojawia się też w różnych kolekcjach, np.:

(a) w wierszu *choinka pachnie żywicą, paprociami i mchami* 24;

(b) w pieśni *sąsiek paproci* i *ostu dwa brogi / stodółczkę ostu* i *paproci dwa stogi* ma ubogi kawaler/żołnierz 16;

(c) P. i olszyną majono domy i obejścia, by chronić się przed czarami LL 1964/3/35;

(d) P., jemioły i →bagna zebranych o północy w wigilię św. Andrzeja (29 XI) używali „woźnice” do „praktyk guślarskich” zapewniających dobry chów koni Wisła 1889/483–484;

(e) P., →barwinek, →rozchodnik, →rutę, →bylicę gotowano w wodzie, którą myto zmarłego Lud 1909/103.

↔ W przysłowiu P. i →dziewanna rosnące na nieurodzajnej ziemi są przeciwstawione ostowi, perzowi rosnącym na ziemi żyznej 3.

✕ Legendy tłumaczą pochodzenie słodkiego smaku korzeni P. – podczas ucieczki przed Herodem Maryja i Józef „nie mając co dać głodnej Bożej dziecinie, wyrwali w lesie paprotkę z korzeniami i tymi karmili Bożego syna. Totóż Pan Jezus na tę pamiątkę postanowił, iż od owego czasu korzenie paprotki utraciły pierwotną gorycz i odtąd mogą służyć za pokarm głodnemu człowiekowi” ZWAK 1883/118, podob. Byst Etn 95. Z tego względu P. „uchodzi za świętą” Lor Kasz 89.

■ Wierzono, że P. po przekwitnięciu wydaje nasiona, które w ręku człowieka przemieniają się w złoto, por. nazwa P. *florencyna* powstała poprzez skrzyżowanie nazwy *ferecyna* z pol. *floren* ‘złoty pieniądz, dukat’ Budz Mit 574.

⊛ ★ P. są zielone 2, 6, 10, 21, *wysokie* Zar Śląsk 108, rosną gęsto 9, 20 w postaci *kęp*, które są *niby parasole* 23, *jak las wyrosły* TL 1991/3–4/43, można się w nich ukryć, schować 9, 17, *położyć* 22A.

Liście P. przypominają duże pióra (zob. nazwy). W wierszu ze względu na wyraźnie oddzielone od siebie listki są kojarzone z *dłonią*: *serca owiane nocą / błogostawisz swą dłonią – leśną, zieloną paprocią* 21. Na spodniej części liścia paprotki

zwyczajnej widoczne są małe kropki [bot. skupiska zarodni], co stało się podstawą nazwy **kropkownica** Rost Słow 415.

Kwiat P. wedle wierzeń i baśni można zobaczyć tylko w noc świętojańską; w zagadce i pieśniach paproć kwitnie, ale nie rodzi / kwitnie bez kwiateczki 1, kwitnie bez kwiateczka, kwiatu nie ukazuje 5, → kwiat paproci.

Wyraźnie wyróżnianą częścią P. jest jej korzeń, zob. nazwy, właściwości.

○ Paproć pachnie 24, mocno jak → boże drzewko Baz Tatr 159, dlatego może odstraszać szkodniki ZWAK 1881/153, odpędzać zło Baz Tatr 159, por.: jeden z gatunków P. zwany jest **paprocją wonną** (*Dryopteris filix mas*) Lin SJP.

Gatunek P. (*Polypodium vulgare*) zwany paprotką, słodyczką, lukrecją ma jadalny korzeń o słodkim smaku SJP Dor 6/101, zob. pochodzenie, zastosowania praktyczne.

P. przypisywano właściwości lecznicze i usypiające, działające tak silnie jak narkoza (nerecznica samcza) Kąś SGO 1/263. Szczególną moc przeciw chorobom, dolegliwościom, a także czarom miały posiadać listki P. potarte w Zielone Świątki o kamień z „Bożą stopką” Kot Podg 63, → boże stopki.

Wierzono, że P., a zwłaszcza jej kwiat, ma własności magiczne, czarodziej-skie, na Podhalu przypisywano je florencynie Wisła 1894/145, zob. przemiany.

Uważano również, że P. ma właściwości konserwujące, zapobiega gniciu, zob. zastosowania praktyczne.

△ P. rośnie w lesie 2, por. **paproć leśna** Bań Zioł 85, na terenach wilgotnych SGP PAN/K. Miejsce, gdzie rośnie P., jest dzikie i opuszczone: parpaty od parpac ‘paproć’ to ‘zarośla, krzaki, pustkowie’ K 39 Pom 100. Niekiedy P. sadi się na grobach SGP PAN/K.

Dawniej nie pozwalano, aby P. rosła w pobliżu chaty, bo wierzono, że wówczas → pożar mógłby zniszczyć cały dobytek MAAE 1903/253. P. do odstraszenia myszy zrywano na zagranicy (w innej wsi) ZWAK 1879/13.

Jeden z gatunków P. rosnący w pobliżu dębów to **paprotka dębowa** Par Gór 52, **paproć dębowa** Karł SJP.

△ Wedle wierzeń w P. kryje się, siedzi diabeł Plesz Międz 91, K 34 Cheł 128, por. kasz. parpat to ‘mieszkaniec parpatów (zarośli, krzaków, pustkowie); potępieniec, zaprzędniec diabłu’ K 39 Pom 100. P. ma być też siedliskiem węży Kąś SGO 1/263, zob. kompleksy.

W pieśniach na P. nocuje pszczołka s; kokoszka/kureczka/przepióreczka rodzi dzieci w P. / wydobywa dzieci z P. 15.

Wierzono, że kopiąc ziemię pod P. w przeddzień śnięcia św. Jana, można znaleźć → złoto K 24 Maz 188.

∞ P., podobnie jak inne zioła, zbierano w wigilię św. Jana (23 VI) Baz Tatr 159; uważano, że potem byłaby nieskuteczna, bo zbeczeszczona przez taniec czarownic Łęga Świec 105. P. do czarów miłosnych zalecano zrywać w wigilię Wniebowstąpienia Pańskiego o 12 w nocy, rozebrawszy się do naga Wisła 1902/416. P. służącą do praktyk magicznych zapewniających dobry chów koni zbierano w wigilię św. Andrzeja Wisła 1889/483–484.

Aby wygubić P. (jako chwast) na polu, należało ją ścinać w dzień ścięcia św. Jana, wtedy bowiem każde drzewo, choćby lekko zadraśnięte, miało usychać ZWAK 1887/29.

◆ Świącono P. sporadycznie w dniu Matki Boskiej Zielnej (15 VIII) ZWAK 1879/13, Lud 1899/80, Lud 1909/103 oraz w Boże Ciało ZWAK 1882/254.

♣ Zastosowania praktyczne. P. stosowano przeciw pchłom i pluskwom MAAE 1900/110, ZWAK 1882/255. W tym celu kładziono ją do łóżka lub zatykano w ścianach Lud 1931/48, K 45 Gór 502, ZWAK 1881/153, wkładano między pościel Sych SKoc 3/17, dodawano odwar z P. *stodyczki* do glinki, którą wylepiano izbę Plesz Międz 126. Pchły miały nie znosić mocnej woni P. (podobnie jak rumianku) ZWAK 1881/153.

Aby myszy nie jadły zboża, po rogach stodoły rozkładano P. ZWAK 1881/148, zwłaszcza tę zebraną *na zagranicy* (w innej wsi) i poświęconą w dniu Matki Boskiej Zielnej ZWAK 1879/13, podob. Lud 1899/80, lub wianki z P. poświęcone w Boże Ciało ZWAK 1882/254. Przy tej czynności wygłaszano tekst zamówienia: *Jako tej paproci żadne bydło ani ptastwo nie jada, tak też i wy, bestyje, mego zboża złożonego nie ruszajcie, nie psujcie* Lud 1899/80.

Chcąc zabezpieczyć ziemniaki od gnicia, dół, do którego je wysypywano, wykadzano P. ZWAK 1879/28.

„Słodki korzeń tej rośliny jadły dzieci i pasterze, rzadziej dorośli, nigdy kobiety” (miał być szczególnie niebezpieczny dla brzemiennych) Jak Zwycz 115, podob. Kąś Podh 7/539. Wierzono również, że *stodyczkę* jedzą *dziwożony* Peł Dem 146, K 45 Gór 508.

Liść P. służył jako motyw zdobniczy TL 2004/3/14, np. na pisankach Bart TLub 35, wycinankach Chęł Życie 140, ceramice PSL 1951/6/173, meblach PSL 1950/1–6/58.

♣ Zastosowania obrzędowe. W Zielone Świątki podłogi domów wycielano P. i gałązkami brzożowymi Pośp Śląsk 229. Sporadycznie liście P. dodawano do palmy wielkanocnej Kom PAE 6/186.

Do wody, którą myto z marłogo, dawano gotowaną P. i inne zioła Kul Wiel 3/182, zob. kolekcje.

♣ Zastosowania magiczne. Aby chronić się przed złem i czarami, majono domy i obejścia P. PSL 1994/3–4/111, P. i olszyną LL 1964/3/35. Gdy chciano uwolnić krowę od uroku, posługiwano się *ferecyną* zebraną w wigilię św. Jana – *jakby tam coś było pobabrane przy krowie, to zaraz od ty ferecyny popuści* Baz Tatr 159. W powiecie lubelskim wierzono, że aby ochronić mleko i masło przed czarownicami, należało cedzić mleko przez korzeń P. Fisch Roś 255. Aby odstraszyć *u topca*, należało nosić przy sobie ziele P., dwukrotnie pieczony chleb, lipowy kij Sim Wierz 245.

Aby przysporzyć szczęścia domowi, w okolicy Lwowa kładziono P. pod cztery węgly narożne albo pod podłogę nowo budowanej chaty Fisch Roś 255.

Aby sprowadzić →deszcz, należało spalić w polu jak najwięcej P. Fed Żar 283.

Aby indyki były zdrowe, wkładano im do gniazda P. Wisła 1900/336.

Aby mieć szczęście, dziewczęta w wigilię św. Jana zakładały P. za strzechę Wisła 1895/131, podob. Lud 1900/78.

Aby kawaler miał szczęście do panien, w Turobinie zalecano: „W wigilię Wniebowstąpienia Pańskiego, o godzinie 12-jej w nocy, rozebrawszy się do naga,

pójść do lasu i tam, poszukawszy paproci rodzaju męskiego, wyrwać ją zębami, a wracając do domu, nie oglądać się za siebie. Wróciwszy, wziąć zaraz kawałek cukru i, zawinawszy go z paprocią w watę i gałganek, nosić to pod prawą pachą przez 9 dni i nocy; po upływie tego czasu środek staje się skutecznym. Gdy która panna posiadającemu ów sekret kawalerowi przypadnie do gustu, a nie może sobie jej względów zyskać, trzeba dać jej odrobinę tego cukru z paprocią do wypicia z czymkolwiek, a będzie przepadała za nim” *Wisła* 1898/59, *MAAE* 1903/253, por. 10. Józef Rostafiński wspomina o paproci ze szczególnymi liśćmi podobnymi do księżycy na nowiu, którą z tego powodu zwano *miesięcznikiem*, ale oprócz tego także *nasiężrzatem*, co sugeruje, że uważano ją za zioło miłosne *Glog EncStp* 4/178.

♣ **Zastosowania lecznicze.** Najczęstszym sposobem użycia P. w leczeniu było picie z niej wywarów, odwarów, rzadziej naparów, robienie okładów z liści P., wacchanie, palenie P. jak tytoniu.

P. leczono ból brzucha *Jesz Wiel* 59. Przeciwko boleściom żołądka przykładano na brzuch zaparzoną P. *Or L* 1928/196. Na robaczącę pito wywar lub odwar z korzenia P. – *nerecznicy* *Pół Opol* 76, *Pał Zer* 101, suszono i tarto na tarce korzeń P., brano na koniec noża szczyptę proszku, wsypywano do mleka i pito przez cztery dni *Wisła* 1900/336, podob. *Bań Zioł* 78. By pozbyć się tasiemca, pito odwar z korzenia *śłodyczki* *Plesz Międz* 126.

Na choroby płuc, kaszel pito wywar z korzenia P. *Pół Opol* 69, 71; na chrypkę – wywar z P. *Pół Opol* 70, z miodem *Tyl Med* 123, odwar z korzenia P. *Rob Med* 60. Przy stanach zapalnych strun głosowych miał być pomocny wywar z P. z miodem *Bań Zioł* 86. Przy suchotach dodawano nalewkę spirytusową z P. do kąpieli *Ziemia* 1933/100.

Na febrę pito herbatę z liści piołunu i nasienia P. *Lud* 1931/42.

Na problemy z oddawaniem moczu (*kiej chłop ni może wypuścić wody*) pito P. razem z koprem i kminkiem *Wisła* 1900/336, podob. *Tyl Med* 123. W pow. chełmskim jako lekarstwo przeciw zatrzymaniu moczu stosowano paproć kobiecą *SGP PAN/K*.

Na choroby kobiece używano *śłodyczki* *Köhl Naz* 73, choć notowane są też zapisy, że kobiety nie powinny nigdy spożywać jej korzenia, bo jest niebezpieczny dla ich zdrowia, zob. zastosowania praktyczne. „Dla wydzielania płodu nieżywego” zalecano „przed łonem trzymać ziele – rzepik i paproć białogłowską pić w piwie ciepłym lub wodzie” *Wisła* 1894/583.

Na zawroty głowy pito odwar z korzenia *śłodyczki* *ZWAK* 1882/281, *Rob Med* 44.

Na dobry sen wkładano do poduszki liście *paproci leśnej* (*nerecznicy*) *Szot Sek* 152, palono P. (*nerecznicę samczą*) jak tytoń *Kąś SGO* 1/263. W późniejszych czasach w tym samym celu hodowano P. w doniczkach w domach *Red. Sanok* 2018.

Spuchnięcie okładano P. *Wisła* 1900/336 lub stosowano odwar z korzenia *śłodyczki* *Fisch Roś* 257.

Bolące biodra okładano liśćmi P. *Lud* 1931/48.

♠ P. wykorzystywano we wróżbach. Dziewczeta, chcąc ujrzeć we śnie przyszłego męża, zrywały liście P. i kładły je pod głowę *Wisła* 1894/589. W rymowance dziewczyna prosi *kukaweczkę* o wywrócenie jej z *drobnego ziela*, z *drobnej paproci* / z *paproci i ziela*, ile lat zostało jej do wesela / śmierci 4.

≈ W ochronie przed złem stosowano P. lub inne zioła pachnące: → bylicę, → piołun, → rutę, → macierzankę, → dziewannę, → rumianek, → szalwię, → miętę, → *boże drzewko*, → tatarak.

P. jako niechciany chwast występuje zamiennie z → pokrzywą 16.

✠ Rosnąca w lesie P. to w polskiej tradycji ludowej roślina diabelska, demoniczna, łączona z nocą ^{powosz.}

Jest też symbolicznie wiązana z czymś bezwartościowym 12, z upływającym czasem 13, por.: *Wodospad tu hucoł, dziś sie kajsi podziół, paproć wyskła* [= wyskła] *do cna, a jo sie zestarzoł* ^{Kaś Podh 7/538}; z utratą (dziewictwa): dziewczyna ma wianek z P. zamiast zgubionego wianka rucianego 14D, → ruta. Wianek z uschłej, kruchej P. to też atrybut biedy chłopskiej ^{Wisła 1893/180, Wój Klech 264}.

P. występuje także w kontekstach miłosnych, np. w pieśni dziewczyna *kula cérwone jabłusko ku zielonój paproci swemu nájmilsemu*, by się do niej nawrócił 10a, podob. 10b; wianek dziewczyny *ze samego złota, ze samej paproci* oznacza dziewictwo 14C, zob. też 14B.

Odrębną symbolikę ma → kwiat paproci.

DOKUMENTACJA

ZAGADKI

1 – Paproć kwitnie, ale nie rodzi / kwitnie bez kwiateczki bez kwiatu.

a. *Co kwitnie, a nie rodzi? (Paproć)*. Folf Zag nr 1070.

b. *Co rośnie bez korzeni, co kwitnie bez kwiateczki? (Paproć)*. PSL 1993/3–4/105 rej. wileński.

2 – W lesie rośnie zielone, drobniutki, bierą to do dom na ptaski skaczące, malutkie. (Paproć). Folf Zag nr 972.

PRZYSŁOWIA

3 – Paproć (i dziewanna) rosna na nieurodzajnej ziemi, a oset/perz na żyznej.

a. *Gdzie rośnie paproć i dziewanna, nie pytaj, wiewa ma posagu panna*. NKPP dziewanna.

b. *Gdzie paproć, tam, chłopie, nie chodź, a gdzie oset, tam już odsedł*. NKPP paproć 2.

c. *Gdzie rośnie pyrz [= perz], tam chłopie grzys, gdzie rośnie paproć, tam chłopie nie zachodź*. Udż Biec 242, Wiet SPog 148.

RYMOWANKI

4 – Dziewczyna prosi kukaweczkę o wywrózenie z drobnego ziela, z drobnej paproci / z paproci i ziela, ile lat zostało jej do wesela / śmierci.

Kukaweczko, panienczko z drobnego ziela, powiedzże mi, wiele lat do mego wesela? Kukaweczko, panienczko, z drobnej paproci, powiedzże mi wiele lat do mojej śmierci? Bieg Koleb 264; war.: *Kukułeczko, ... z paproci i ziela, powiedz mi, ile lat do mego wesela*. Wisła 1889/493.

KOLEDY

5 – Paproć kwitnie bez kwiateczka / kwiatu nie ukazuje.

[Chłopiec zadaje dziewczynie zagadki:] *A co kwitnie, kwiatu nie tkazuje? ... Paproć kwitnie, kwiatu nie tkazuje*. Etnl 1992 Podl 113; war.: *A cóż kwitnie bez kwiateczka? Paproć kwitnie bez kwiateczka*. K 24 Maz 348, war.: Wisła 1889/257, Wisła 1890/159, Bart PKL 302, Glog Pieś 31 [jako pieśń sobótkowa].

PIEŚNI PASTERSKIE

6 – Zachódź, słońce, zachódź za zieloną paproć; stónecko na dole, wieczerza na stole. Maj Śląsk 40.

PIEŚNI ZALOTNE I MIŁOSNE

7 – *Przybądź do mnie, dam ci kwiat paproci, to moje szczęście, to miłość ma, on jak życie serce ci ostodzi, wyciągnij rękę po szczęścia kwiat.* TN Zalesie 1994.

8 – *A ty, pscóteńko mała, gdzie będziesz nocowała? Zmierchnie mi na paproci, a wyświta mi w barci.* K 28 Maz 213.

9 – Miłość/łaska kryje się do paproci / pod paproć.

a. *Była miłość, już jej nie ma, już się skryła do kamienia, a z kamienia do paproci, już się miłość nie nawróci.* Tac Opol 139, war. Rog Śląsk 96, przedruk Pieś Śl 1/289.

b. *Była łaska, już jej nie ma, bo się skryła pod korzenie, pod korzenie, pod paproć, ty się, moja łasko, ponawróć.* Rog Śląsk 180, war: . . . *już ji neni, skryła sie mi do kamieni. A z kamieni do paproci, już sie łaska nie nawróci.* Pieś Śl 2/377.

10 – a. *Pokulne jabłuszko, pokulne czerwone po zielony paproci, dowiy sie mój Janek, dowiy sie kochany, "ón sie dó mnie nawróci.* Krzyż Kuj 1/217; war.: *Turlám já se, turlám cérwone jabłusko ku zielonój paproci, swemu Jasiéńkowi, swemu nájmilsemu on się do mnie nawróci.* ZWAK 1880/224.

b. *Potoce, potoce, jabko po paproci, niechze já się doznám Marysi dobroci.* ZWAK 1880/150.

11 – [Chłopak rozcina jabłonkę.] *Obciął-ci jój obie ręce i nodze, położył ją na górecce przy drodze. Przykrył-ci ją chojinecką – paprocią, a niechze tam glapy, wrony nie kracą. A jak będą glapy, wrony krakały, będą-ci mnie wszystkie panny płakały.* K 23 Kal 183.

12 – *Nie bij żyysz mie, nie bij żyysz mie zaraz, bo żeś mie ty w paprocie nie znalaz. Znalozesć mie u ojca u matki i dostolesć za mną wszelake dostatki.* Tac Opol 220.

13 – *Jak-ci będziesz wyganiała [woły], wyganiaj w paprocie, wspomnij sobie kazdy rocek, ze ci się nie wróci. Jak-ci będziesz wyganiała, wyganiaj w bylice, wspomnij sobie ze nie wróci co rok raz uciece.* K 18 Kiel 158.

14 A – *Zachodźże słoneczko, zachodźże mi, zachodź, bo mi powiędniała w ogródeczku paproć. Paproć powiędniała, rutka podrobniiała, z czegóz ja se będe wianeczki wijąta.* Płat Krak 164.

14 B – *Uwiję ja wianek ze samej paproci, pójdę do Jasiénka, to mi go ozłoci.* Kot Zn 431.

14 C – *Utraciłach wionek ze samygo złota. Ze samygo złota, ze samy paproci, już mi się mój wianek zielony nie wróci.* LL 1958/2-3/71.

14 D – *Ty, dziewczyno, co ci, mas wianek z paproci, ruciany zgubiłas, z paproci uwilaś.* Bart PANLub 4/223.

PIEŚNI ŻARTOBLIWE

15 – Kokoszka/kureczka/przepióreczka rodzi dzieci w paproci / wydobywa dzieci z paproci.

Pstra kokoszka, pstra, po polu lata, poleciała do paproci, wypaprała [= wydała na świat] troje dzieci i jeszczé lata. Wisła 1891/560, war. ZWAK 1884/295; . . . *zaleciała do paproci . . .* K 18 Kiel 148; *Béstra kura, béstra wysoko lata. Poleciała na paproci, wygrzebała . . . troje dzieci . . .* K 12 Poz 307; *Przepióreczka pstra do boru "uciekła, "uciekła my do paproci, . . . troje jich ma . . .* Krzyż Kuj 1/266; *Sikoreczka pstra, wysoko lata. Poleciała do paproty, . . . i troje ich ma . . .* Krzyż Kuj 1/266; . . . *kokoska, . . . pstry ogonek má. Poleciała na paprocie, wygrzebała . . .* K 42 Maz 58; . . . *kokoszczka . . . wygrzebała . . . troje dzieci ma . . .* Wisła 1890/76; . . . *kurzyczka . . . wysoko lata. Zaleciała . . . wytarała [= wydobyła] . . .* ZWAK 1886/327; . . . *kureczka . . . pstry ogonek ma. Zaleciała . . . wytarała troje dzieci i troje ich ma.* ZWAK 1886/327; *Pstra kokoska, pstra, pstry ogonek ma, posła do paproci i wypaprała troje dzieci.* Plesz Międz 89 [jako oracja wielkanocna]; *Poszła kura do paproci, wypaprała troje dzieci – to jich wszyćkie ma.* ZWAK 1891/174.

16 – Ubogi kawaler/żołnierz ma stodołę/siąsiek paproci i ostu dwa brogi / stodołęczkę ostu i paproci dwa stogi.

Tyś na mnie gadała, iże ja ubogi, iżech naźniwował stodoła paproci i ostu dwa brogi. Pieś Śl 1/319; war.: *Zajści powiadali, iże jo "ubogi, mą somsieki paproci, a "ostów dwa brogi.* LL 1958/2-3/52; *Dziewuła myślała . . . że je(st) żołnierz ubogi, a mom-ci ja stodołęczkę ostu i paproci dwa stogi.* K 12 Poz 257, war.: →pokrzywa, pieśni żartobliwe nr 34.

PIEŚNI ŻOŁNIERSKIE

17 – W parczeskim lesie w gęstej paproci mieli schronisko tam partyzanci. Bart PANLub 3/341.

BAŚNIE

18 – a. [Gospodarz miał starego ojca. Pewnego dnia zgubiła się gospodarzowi krowa w lesie. Złośliwa synowa pognęła starca do lasu, by szukał krowy. Starzec, błądząc po lesie, szuka krowy.] *Wtém zakwitła paproć, gdyż była to właśnie wilija ś. Jana. Kwitnęła cudnie paproć, blask nadziemski rozsiewając. Poskoczy starzec, aby zerwać kwiat złocisty, ale kwiat zleciał na ziemię i wpadł w but biedakowi. Wiedział on zaraz: gdzie krowa, i widział w polu wielkie skarby. Zaprowadził czém prędzej krowę do domu, a poszukawszy rydla poszedł w pole, aby skarby wykopać. Przecież aby śladów nie poznano, postanowił iść boso. Zezuł tedy buty, ale niestety, wytrząsnął cudowne kwicie, a już nie wiedział, gdzie skarby.* K 15 Poz 64, war.: Krz PBL nr 3100, Kom PAE 6/211.

b. W noc świętojańską o północy zakwita paproć. Kto miał szczęście znaleźć ten kwiat, ten wie o wszystkich ukrytych skarbach. Rzadko jednak odważy się kto wyjść tej nocy z obawy przed djabełem i czarownicami. Pewien chłop, któremu kwiat paproci wpadł niespodziewanie do jego nędznego chodaka, wybierał się do miejsca, gdzie leżał skarb ukryty. Spotyka go człowiek porządnie ubrany i w dobrych, nawet błyszczących butach, zaczepia go i zapytuje, czy chciałby mieć te błyszczące buty za swoje liche chodaki? Chłop dał się obalamucić i przystał na zamianę, ale za ledwo odwiązał trzewiki, nic już nie wiedział o skarbie. Ów nieznamy był to djabeł. Wisła 1892/654, war. Krz PBL nr 3100.

RELACJE POTOCZNE, ZAPISY WIERZEŃ I PRAKTYK

19 A – Około północy mężczyźni i kobiety idą szukać po lesie kwiatu paproci, który raz tylko do roku, w noc świętojańską z hukiem rozkwita. Kto kwiat ten ujrzy, wszystkie skarby ukryte w ziemi będą mu wiadome. Lecz iść na odnalezienie tego cudownego kwiecica z gołymi rękami nie można, trzeba się uzbroić w świętości, gdyż straszne wiedźmy bronią przystępu śmiałkowi. ZWAK 1893/41.

19 B – *O to ja pamiętam jeszcze jak na Jana kwiat paproci chodziłam przed świętym Janem chodziliśmy. . . . To nie wiem jak to powiedzieć, bo . . . księżyc świecił, ale myśmy tak żartobliwie, bo przecie kto tam widział kwiat paproci? Jakby znalazł, to byłby wielkim bogaczem, mówił, bo by wszystko miał. To chłopaki mówią: „No, dziewczuchy, idziemy na kwiat paproci, jutro idziemy”. Idziemy. No to ja na końcu mieszkałam, no idziemy. Zaszły i dziewczyny, i chłopaki, całym stadem idziemy. Księżyc świeci. Dochodzimy do pół drogi, już blisko las, chmura jaka, jak zagrzmiało, jak się błysnęło, już grzmi, już to. Dziewczyny wszystkie: „Wracamy się, bo się boimy”. Doszliśmy do wsi, już nie ma chmury, już nie ma nic. Nie dało pójść do lasu, wie pan. Parę razyśmy tak robili. I to to miało być ten kwiat paproci, i te sobótki miały być, te to ogniska palone. A to coś była jakaś siła w tym, nie wolno było iść. . . . Nie dało się zacząć szukać tego kwiatu paproci. Ja jeszcze mówię tak – oj, jak krowy pasłam, to dużo jeszcze tam paproci widziałam, idziemy w te paproć, co widziałam, to trafimy, szybko trafimy do tej paproci. Eee tam, wrócił się i . . . Moja mama krzyczała: „Nie, nie idźta dziewczyny, nie idźta, bo i nie dojdzieta, bo to nie należy się robić tak”. To już kwiat paproci to jest taki, że nie, nikt go nie może zobaczyć. Las Lub 50, 52.*

PISANA POEZJA CHŁOPSKA

20 – [Niemiecki żołnierz w walce] *padł na ziemię kołodziejów / w gąszcze paproci*. Poc Poez 316.

21 – [Do Ojczyzny]. *A kiedy już umieramy, ... / i serca owiane nocą / błogosławisz swą dłońią – leśną, zieloną paprocią i kwitnącą jabłonią!* Poc Poez 265.

22 A – [Poeta chce spędzić dzień w borze] *a potem wśród paproci / położyć się na mchu miękkim / i patrzyć jak sosny wysokie / gwiazdami stroją błękit*. Poc Poez 219.

22 B – *Słodko wraz z ciszą / pośród paproci / do snu kołysz / ognia blask złoty ...* [opis nocy]. Poc Poez 127.

23 – *Tutaj kępy paproci, niby parasole, / tam znów drożyna leśna wychodzi na pole*. [S. Barański] Ad Złote 12.

24 – [Choinka] *Zapachniała żywicą, / paprociami i mchami, / zaćwierkał gdzieś ptaszek / między gałązkami*. [E. Kosowska] Wer Ojcz 195.

25 A – *Pójdę do lasu, / może odezwie się echo serca twojego, / może spod liścia paproci / ukaże się Anioł Boży*. [F. Boryta] Ad Złote 23.

25 B – *Szczęście to nie jest złudny pęk paproci, / który zakwitnie kwiatem na bajecznej grzędzie*. [P. Tracz] Ad Złote 256.

25 C – *Nie odnajdziesz paproci, co ma szczęścia imię, / co kiedyś wpadł w chodaki biegnącej pasterce. / Szczęście łatwo znaleźć pomiędzy swoimi, / lecz szukaj serc dobrych i sam miej dobre serce*. [P. Tracz] Ad Złote 257.

25 D – *Ktoś zerwał kwiat paproci / Na szczęście swe dozgonne*. [W. Sitkowski] TL 2008/3–4/40.

25 E – *Chciałabym ludziom dać w swoich wierszach / Trochę dobroci: / Uśmiechu dziecka i tego szczęścia / z kwiatu paproci*. [M. Kozackowa] TL 1989/3/43.

25 F – *O dziewanny prześliczne / pod lasem wyroste / pełne miłości / ... / Pomóżcie mi – proszę was / wiem że jesteście wszechmogące / Pomóżcie mi znaleźć / w świętojańską noc / kwiat paproci – kwiat szczęścia / Nie pragnę go dla siebie / ale zerwę / rozmnożę / jak Chrystus chleb i ryby / i rozdám wszystkim ludziom / Niech będą szczęśliwi*. [J. Solińska] Niew Prow 243.

25 G – *Hej, we węglu liść paproci, / który życie nasze złoci, / co nas szczęściem ubogaca, / kwiat ten znamy, zwie się: praca*. [E. Michalska]. Szcz Ant 536.

26 – *Dziewczyno, dziś noc twojego szczęścia, / każda gwiazdka o północy patrzy na twoje oczy. / Idź po kwiat paproci, szukaj go wszędzie, / bo nie wiadomo, gdzie on będzie. / A może spod liścia paproci ukaże ci się anioł boży / i wskaże ręką, gdzie masz szukać serca bliskiego*. Nieb Przes 245.

BIBLIOGRAFIA: De Vries Dic 180; K 34 Cheł 193; Kow Kul 424–426; Paćławska Ewa, *Językowo-kulturowy obraz ziół w polskiej tradycji ludowej*. Praca doktorska napisana w Zakładzie TiGWJP UMCS, Lublin 2011; Slav Tol 3/629–631; Wat Dic 237; Wört Hoff 2/1220, 1226–1228.

→ BAGNO, BARWINEK, BOŻE DRZEWKO, BOŻE STOPKI, BYLICA, DESZCZ, DZIEWANNA, KWIAT PAPROCI, MACIERZANKA, MIĘTA, NASIĘŻRZAŁ, PIOŁUN, POKRZYWA, POŻAR, ROZCHODNIK, RUMIANEK, RUTA, SZAŁWIA, TATARAK, ZIELE, ZIOŁO, ZŁOTO.

Ewa Hrycyna

KWIAT PAPROCI

Wstęp. Eksplikacja: Rodzaje. Kompleksy. Wygląd i właściwości. Lokalizacja. Czas i sposób kwitnienia. Kto może zdobyć kwiat paproci? Wyprawa po kwiat paproci. Przeszkody. Zdobywanie kwiatu paproci. Sposób użycia kwiatu paproci. Ekwiwalencje. Symbolika.

Dokumentacja: → paproć. **Bibliografia.**

Wedle wierzeń paproć zakwita raz w roku, w noc świętojańską o północy. Jej kwiat jest drobny, jasny, świecący lub niewidzialny. Strzeże go diabeł. Zdobyć kwiat mogą tylko ludzie odważni, błogosławieni lub odwrotnie – sprzymierzeni z diabłem. Podczas wyprawy należy zachować odpowiednią ostrożność: nie ulegać strachowi, pokusom, nie oglądać się do tyłu, nie rozmawiać, nie mówić nikomu o zdobyczy oraz zabezpieczać się za pomocą świętych przedmiotów, modlitw, praktyk magicznych, jak np. przez „określenie się” kołem przy użyciu kredy święconej. Wierzono, że kwiat paproci można też zdobyć przypadkiem, gdy wpadnie do buta. Kto odnajdzie kwiat, ten znajdzie lub zobaczy skarby ukryte w ziemi, a także będzie miał wiedzę o wszystkim (zwłaszcza o przyszłości), mądrość, moc leczenia chorób, zdolność widzenia *przez ziemię*, zrozumie mowę zwierząt, osiągnie szczęście i zdobędzie miłość, spełni mu się wszystko, czego zechce, zyska zdrowie, zabezpieczy się od słabości i śmierci, sprzeda wszystko na targu, a nawet stanie się niewidzialny.

Kwiat paproci symbolizuje szczęście nieosiągalne, złudne.

W różnych kulturach świata kwiat paproci występuje w wierzeniach zamiennie z nasionami paproci.

W tradycji europejskiej zdobycie nasion paproci uważano za niebezpieczne i zalecano przeprowadzić poszukiwania w wigilię św. Jana, stosując się do określonych wskazań. Wierzono, że za pomocą nasion paproci można przywołać do siebie dowolne żywe stworzenie De Vries Dic 180.

W tradycji germańskiej nasienie paproci miało być „emanacją słońca”. Ponieważ błyszczący jak złoto, miało pomóc w poszukiwaniu skarbów Wört Hoff 2/1226. Wierzono, że nasiona paproci może zdobyć człowiek, który sprzymierzy się z diabłem. Wedle przekonań w noc św. Jana o północy diabły okrążają paproć, a wtedy otwierają się jej zarodnie i nasiona wypadają na zewnątrz. Sądono, że nasiona paproci czynią człowieka niewidzialnym, pomagają odnaleźć skarby, przynoszą szczęście, zapobiegają zmęczeniu w drodze i podczas pracy, pozwalają zrozumieć mowę zwierząt, mogą zamienić się w złoto lub przemienić metale nieszlachetne w szlachetne, zapewniają graczowi wygraną, a ten, kto je posiada, może czerpać tyle wina, ile tylko zechce. Stosowano je w czarach miłosnych. Wierzono, że niekiedy nasiona wpadają człowiekowi do buta przypadkiem, a wtedy myli drogę i błądzi Wört Hoff 2/1221–1222.

W tradycji słowiańskiej wierzenia o kwiecie lub nasionach paproci zostały także silnie utrwalone. Wierzono, że paproć kwitnie lub dojrzewa w noc św. Jana, w czasie burzy, jej kwiat jest świecący – wiązano go ze światłem i ogniem. Jest strzeżony przez złe duchy, więc podczas jego poszukiwań należy być szczególnie ostrożnym. Pozwala zdobyć niewidzialne skarby, stać się niewidzialnym, zapoznać się z diabłem i in. Slav Tol 3/629–631, Zajw Ukr 433, Kow Kul 424. Białorusini wierzyli, że w wigilię św. Jana czart przynosi kwiat paproci swojej żonie Wisła 1893/773.

* * *

⚡ Na Lubelszczyźnie wierzono, że →paproć ma dwa rodzaje kwiatów: *kwiat nocny* (kwitnący o północy) oraz *kwiat dniowy* (kwitnący w samo południe). „Kto pozyszcze [= pozyska] *kwiat dniowy*, temu wszystkie otwierają się zamki, pieczary i wie o wszystkich tajemnicach. Kto zaś *kwiat nocny* posiędzie, temu się rozwidniają ciemności i wszystkie ukryte objawiają się skarby” K 17 Lub 153.

⊕ Uważano, że K.P. to *kwiat diabelski* 18b, Kom PAE 6/210, strzeże go diabeł ŁSE 1980/109, K 7 Krak 124, Wisła 1892/654, 926 (bo nie chce, by ktoś ukradł mu skarby Lud 1898/321), *zły duch* K 73 Krak 3/5 (*jakisik złe przy nim siedzi* Kom PAE 6/212), czarownicy Wisła 1892/654, *wiedźmy* 19A, *poczwary piekielne* Wisła 1892/231 *czy potwór* Kom PAE 6/212.

⊗ ○ Według przekonań ludu K.P. jest niewidzialny Par G6r 28, *nikt go nie może zobaczyć* 19b (por.: w pieśni paproć kwitnie bez kwiateczka, kwiatu nie ukazuje 5, zob. też 1) lub też jest jasny i świecący powsz., np. 18a, *złoty* Szcz Ant 528, *złocisty* 18a (*jak złoto świący się piyknie* Kaś Podh 7/538), *żółty* Wisła 1892/231, *biały* Dek Sier 71, *czerwony* Lor Kasz 200, ZWAK 1885/26 (*jakby szklane oko patrzyło, mieniać się czerwono* Stel Pom 171), *prześliczny* ZWAK 1885/26, *bardzo drobny* (można go wsadzić za paznokieć) Wisła 1899/662, podob.: Lud 1931/48, K 7 Krak 123; *uwieszony u wierzchołka paproci* Wój Klech 292, Dek Sier 71, MAAE 1900/110. *Pachnie jak szafran i wanilia* TL 1986/1/20.

Wierzono, że K.P. jest tylko jeden na świecie Kom PAE 6/208 (Kostrzyń, okolice Białobrzegów). Przypisywano mu niezwykłe właściwości. Przede wszystkim miał zapewniać:

(a) bogactwo, wiedzę o wszystkim (także o przyszłości) i szczęście powsz. (W wierszu to *kwiat szczęścia* 25F);

(b) zdrowie ZWAK 1882/253, Lor Kasz 82, *moc leczenia chorób* Plesz Międz 91, podob. Kom PAE 6/211, wiedzę o właściwościach wszystkich ziół (gdy wetrze się go w rozciętą dłoń) Wisła 1893/732;

(c) spełnienie marzeń i pragnień LL 1960/2–3/48, Grodz Łęcz 67, Wisła 1889/501;

(d) *szczęście w miłości* 7, 26, Pośp Śląsk 245, podob. Stel Pom 171, Kom PAE 6/209; por.: *W nocy o północy, w wigilię św. Jana paproci kwiat znajdź, a męża zerwiesz* Kom PAE 6/209 (Wileńskie); niektórzy mężczyźni mieli dawać ten kwiat swoim wybrankom, by zgodziły się na zamążpójście Kom PAE 6/209 (Frycowa, okolice Nowego Sącza); w baśni znalazca K.P. ma ożenić się z królowną Kom PAE 6/209 (okolice Poznania);

(e) powodzenie w sprzedaży na targu K 42 Maz 401, w gospodarstwie, pasiece, myśliwym – trafne strzały K 17 Lub 152;

(f) *moc otwierania wszystkich zamków* K 17 Lub 153, Kom PAE 6/210;

(g) *rozumienie mowy zwierząt* Lor Kasz 82, Udz Biec 175;

(h) *niewidzialność* Pośp Śląsk 245, K 7 Krak 124, TL 2003/1–2/22;

(i) *mądrość* Pośp Śląsk 245, *dobłą pamięć* Kom PAE 6/210;

(j) *moc wróżenia* (gdy K.P. znajdzie stara kobieta) Fisch Roś 254.

Ponieważ K.P. uważano za własność diabła, wierzono, że posiada moc, dopóki się o nim nie powie na spowiedzi Grodz Łęcz 68; w opowieściach i baśniach K.P. traci moc, gdy człowiek wraca z nim do domu powsz., zob. Kom PAE 6/209.

Niekiedy twierdzono, że znalezienie K.P. nie wróży dla znalazcy nic dobrego, nie wolno go zrywać, gdyż przynosi pecha. Zerwanie groziło urazem ręki,

a nawet śmiercią, → przestęp. Uzyskanie wiedzy za pomocą K.P. nie było przyjemne dla znalazcy i w końcu sam go wyrzucał Kom PAE 6/210.

▲ K.P. rośnie zwykle w lesie np. 18a, 19AB. Na Lubelszczyźnie panowało przekonanie, że K.P. kwitnie na granicy wsi K 17 Lub 153, a więc w miejscu symbolicznym, między światem swoim i obcym. Uważano również, że K.P. „złe [= diabeł] zawsze zabiera do piekła” K 17 Lub 154.

● Według wierzeń K.P. zakwita raz do roku Par Gór 28, o północy w sobótkową powosz., np. 18b, zwłaszcza w noc księżycową Pośp Śląsk 245, por. 19B, rzadziej w dzień św. Jana (24 VI) w samo południe Lud 1898/321; sporadycznie także: na św. Wojciecha (23 IV) Kom PAE 6/207 (okolice Bochni), w wigilię Bożego Narodzenia (podczas pasterki) Udz Biec 175, Wisła 1893/116, w noc sylwestrową Kom PAE 6/207, w Wielki Piątek Pośp Śląsk 182, w maju, czerwcu, przez całe lato, gdy się błyska na niebie Kom PAE 6/206, raz na rok, raz na sto lat Kom PAE 6/207, tylko raz w życiu Kom PAE 6/212, co noc Kom PAE 6/209 (okolice Otwocka).

Kwitnie nagle i krótko powosz., „z hukiem” 19A, przez godzinę Kom PAE 6/208, a podczas jego kwitnienia szaleje → burza ZWAK 1882/253, Wój Klech 292, zob. 19B. Trudno go zobaczyć, znaleźć, zerwać Wisła 1890/108, K 42 Maz 359, MAAE 1903/49, bo jest ukryty Wisła 1891/39, oddala się, jak się ktoś zbliża Szyf MiW 72, „ucieka”, nie lubi pokazywać się ludziom Kom PAE 6/212, znika, gdy ktoś chce go zerwać Kom PAE 6/213.

● Wierzono, że K.P. może zdobyć: człowiek śmiały i odważny K 23 Kal 96, LL 1960/2–3/48, ŁSE 1980/109, czystego serca LL 1960/2–3/48, podob. K 23 Kal 96, nadzwyczajny, wybrany Pośp Śląsk 182, u Boga szczęśliwy ZWAK 1882/253, urodzony w niedzielę Łys Diab 139, Pośp Śląsk 182, taki, który o K.P. wcześniej nie słyszał Łys Diab 139, kto ma dwie dusze i jest w spółce szatańskiej ŁSE 1980/109.

Szukali go najczęściej kawalerowie ŁSE 1980/109, owczarze Grodz Łęcz 67, czarownice Fed Żar 261, kobiety niemające szczęścia w miłości Kom PAE 6/209, ale notowany jest też zapis, że szczęście miał przynosić tylko K.P. zerwany ręką dziewicy Fisch Roś 255.

● Wyprawa po kwiat paproci. Podczas wyprawy po K.P. nie wolno było oglądać się do tyłu i rozmawiać Grodz Łęcz 67, Szyf MiW 72, Lor Kasz 200. Odwrócenie się mogło spowodować śmierć, człowiek mógł wpaść w moc szatana Kom PAE 6/210. Nie należało także przystawać Stel Pom 168, Lor Kasz 200, myśleć o czymś niestosownym Lud 1898/321.

Należało iść w tajemnicy przed wszystkimi Lud 1898/321, nago Wisła 1891/39, ZWAK 1890/214, Lud 1898/321, mieć na sobie biały materiał Kom PAE 6/210. Natomiast wracającemu z K.P. nie wolno było się przez drogę ani razu obejrzeć ani też zamknąć za sobą drzwi od mieszkania – musiał to zrobić ktoś inny. Gdyby człowiek nie dopełnił tych warunków, diabeł by mu głowę urwał lub głowe by mu urwało Wisła 1892/926.

By ochronić się w drodze przed przeszkodami, należało modlić się Wisła 1891/39, ZWAK 1889/76, K 23 Kal 96, TL 1986/1/21, zaopatrzyć się w świętości 19A, np. w gromnicę TL 1986/1/21, wodę święconą, kredę święconą, krzyżyk, szkaplerz Wisła 1892/926, różaniec Bieg Koleb 485, lub ubrać się w habit zakonny Fisch Roś 254. Według

opowieści chłopiec, który chciał zdobyć kwiat, wykradł z kościoła komunikant, ale *zły go dopadł* Wisła 1902/616.

Podczas zrywania K.P. lub w wypadku zbliżającego się niebezpieczeństwa należało np.: kropić K.P. wodą święconą i *z a t o c z y ć* wokół niego krąg (święconą) kredą, by szatan nie miał do niego dostępu i można go było bez obaw zerwać Kom PAE 6/210, podob. Wisła 1892/926, ZWAK 1892/35, co potwierdza relacja z Kawęczyna (Lubelskie): *taki dziadek był, i pošli na Szperówkę, do lasu i jakoś tam, że trza sie było święcono kredo określić, koło takie, bo zły duch nie dał. I że ta paproć miała tam kwitnąć. Za te kreske nie miało prawa przejść do nich, bo "óni byli kredo określone. Tylko zza tego koła ich tak straszalo* Nieb Przes 97. Według innego zapisu po zatoczeniu koła należało *położyć się w znak krzyża i leżeć cicho bez poruszenia*, a kwiat sam spadnie K 17 Lub 152. Aby ustrzec się *psot Boruty*, opasywano się także → bylicą Hens Wiedz 1/120. Na Kurpiach wierzono, że należało naznaczyć miejsca, gdzie rosła paproć, krzyżem z patyków Chęć Życie 144.

Funkcjonują też przekonania, że nikt K.P. nigdy nie widział Lor Kasz 82, nie znalazł – stąd wtórne znaczenie wyrażenia *kwiat paproci* ‘coś nieosiągalnego’ NKPP paproć 2 oraz frazeologizm: *kwiatu paproci szuka* ‘na próżno coś robi’ Wisła 1898/551.

● Według wierzeń i baśni wyprawie po K.P. towarzyszą liczne przeszkody:

(a) szaleje *burza* Siem Pod 143, Or L 1924/77, Chęć Kurp 116, trzaskają → *gromy* Wój Klech 113, zob. 19b, *wieje* → *wiatr* Siem Pod 143, Dek Sier 71, Grodz Łęcz 67, *trzęsie się* → *ziemia* Siem Pod 143;

(b) *czyhają na człowieka strachy i diabły* powsz., *czarownice* Stel Pom 168, *dzikie zwierzęta* Chęć Kurp 105, *żmije* Dek Sier 71; w relacji z Lubelskiego jeden z mężczyzn, którzy szukali K.P., *jeszcze przeżył, a ten drugi zwariował, co widzieli. Że najsamprzód był taki straszny gad, opasał i tak do nich syczał i żądłem, a potem Turki, wojsko z pikami* Nieb Przes 97;

(c) *poszukujący: poddawany jest pokusom* ZWAK 1889/7, *zapada w sen* ZWAK 1892/35, Or L 1924/77, Chęć Kurp 116, *spotyka człowieka, któremu nie może odpowiedzieć na pytania* Lor Kasz 200, Stel Pom 171, *błądzi* Or L 1924/77, Chęć Kurp 116, *diabeł prowadzi go po lesie i różnych błotach, przez co sam staje się podobny do diabła* Lud 1898/321, *ginie* ŁSE 1961/86 *z rąk czarownicy* Stel Pom 168, *diabeł próbuje go przejechać końmi* Wisła 1892/926 *lub urywa mu głowę* Wisła 1896/237.

● *Zdobywanie kwiatu paproci*. By zdobyć K.P., zalecano rozłożyć przy paproci *jedwabną chustkę* Wisła 1889/501, Lor Kasz 82, ZWAK 1889/76, *fragment ślubnej odzieży* Kom PAE 6/210, *obrus z ołtarza* Fed Żar 166 – kwiat sam miał na nie spaść.

K.P. można było znaleźć także przypadkiem Kom PAE 6/209. W baśniach kwiat sam wpada do buta (lub jedwabnej onucy Kom PAE 6/212), a nieświadomy tego bohater wyrzuca go i traci skarby 18, por. 25C. Uważano, że kto zdobył K.P. przypadkowo, na tego *czart nie miał mocy* K 17 Lub 154.

Panowało też przekonanie, że wystarczy położyć się spać w lesie, gdzie jest dużo paproci, a we śnie zobaczy się dokładnie miejsce, gdzie są skarby Fed Żar 166, podob. Kom PAE 6/209.

W momencie odnalezienia K.P. miały *dziać się c u d a*, zwierzęta mogły zacząć mówić ludzkim głosem Kom PAE 6/210.

● Sposób użycia kwiatu paproci. W okolicach Lublina istniało przekonanie, że gdy K.P. zakwitnie, trzeba rozciąć prawą lub lewą dłoń, włożyć weń ziele i zaszyć, a ręka taka będzie zręczna i szczęśliwa Fisch Roś 254, podob. Kom PAE 6/209. W Wełminie (okolice Buska) uważano, że znalazca K.P. powinien zranić się w palec, zaszyć w ranę K.P., po zarośnięciu ten „palec wszystkie zamki otworzy” Kom PAE 6/210. W Lewiczynku (okolice Nowego Tomyśla) twierdzono, że K.P. należy włożyć do prawego palca i to gwarantuje szczęście Kom PAE 6/209. Na Lubelszczyźnie sądzono, że K.P. należy schować w szkaplerz i nosić tak długo, aż człowiek nasyci się bogactwem K 17 Lub 152.

K.P. przeznaczony był tylko dla znalazcy, nie wolno było się nim z nikim dzielić; brano kwiat ze sobą i nikomu nie oddawano (choć niekiedy dziedziczono go przez trzy pokolenia) Kom PAE 6/211.

≈ W powiecie brzozowskim K.P. występował zamiennie z białym kwiatem → piwonii, któremu przypisywano takie same właściwości Lud 1898/321.

✠ K.P. symbolizuje szczęście 7, 25B–G, 26, ale nieosiągalne, por. fraz. *kwiat paproci* ‘coś nieosiągalnego’, *złudne* 25B–C. Kojarzony jest z czymś bardzo cennym, stąd w wierszach *polska mowa jest jak złoty kwiat paproci* Szcz Ant 528, piękno przyrody jest w *takiej drogiej cenie, jak nieznany kwiat paproci* Szcz Ant 702.

DOKUMENTACJA: → PAPROĆ.

BIBLIOGRAFIA: De Vries Dic 180; Kow Kul 424–426; Paćławska Ewa, *Językowo-kulturowy obraz ziół w polskiej tradycji ludowej*. Praca doktorska napisana w Zakładzie TiGWJP UMCS, Lublin 2011; Slav Tol 3/629–631; Wisła 1893/773; Wört Hoff 2/1221–1222, 1226; Żajw Ukr 433.

→ BURZA, BYLICA, GROM, PAPROĆ, PIWONIA, PRZESTĘP, WIATR, ZIEMIA.

Ewa Hrycyna